

MfJ**Medical Fiqh Journal**

2024; 16(46): e2

The dispute between frozen embryo's parents in implantation in the mother's womb in Iranian legal system

Nasibah Hashminejad¹, Maryam Sadat Mohaghegh Damad^{2*}

1. Master of Family Law, Faculty of Law, Imam Sadegh University (AS), Tehran, Iran.

2. Assistant Professor, Department of Law, Faculty of Law, Imam Sadiq University (AS), Tehran, Iran.

ABSTRACT

Background and Aim: Infertility is one of the most important problems of human societies, and medical knowledge has been able to solve this problem to some extent due to many advances. One of the most important achievements is embryo freezing that was created from the in vitro fertilization of the parents' germ cells in extra uterine conditions and with a medical process. Embryo freezing and storage in freezing banks has faced many issues, one of which is legal challenges. The purpose of this research is to investigate the disagreement of parents in choosing a uterus for implantation of a frozen embryo in Iranian legal system.

Materials and Methods: This descriptive-analytical research aims to qualitatively analyse the verses of the Holy Quran and the opinions of lawyers, jurists and doctors regarding the differences between the parents' frozen embryo in implantation in the mother's and non-mother's wombs in Iranian legal system by referring to documents and library resources.

Conclusion: Based on the studies on the difference in the place of embryo implantation and different views regarding the determination of the authority's the frozen embryo, it was determined that the couple (the owners of the gamete and the two forming factors of the embryo) are jointly authority. By stating the types of relationship between parents and the fetus, it was explained that there is a new relationship between them, that is, the relationship of dominion and possession of trust and exclusive right. Considering the right to the physical and mental health of the fetus, the right to life, the right to implant in the mother's womb, the psychological effects of implantation in the mother's womb on the fetus, the place of the womb (the interest of the fetus) and the rules of harmlessness and non-harmful in assuming fetus' or mother's health and not health at the implantation site, a womb is chosen that is a stable place for the fetus and ensures its health and protection according to the verses of the Holy Quran. In addition, it was found that a frozen embryo is not property, so it cannot be inherited.

Keywords: Frozen embryo, Implantation, Right to health, Right to life, Iranian legal system

Corresponding Author: Maryam Sadat Mohaghegh Damad; **Email:** m.mohaghegh@isu.ac.ir

Received: May 1, 2023; **Accepted:** May 22, 2024; **Published Online:** June 24, 2024

Please cite this article as:

Hashminejad N., Mohaghegh Damad M S. The dispute between frozen embryo's parents in implantation in the mother's womb in Iranian legal system. *Med Fiqh Journal*. 2024; 16(46): e2.

مجله فقه پزشکی

دوره شانزدهم، شماره چهل و شش، ۱۴۰۳

اختلاف والدین جنین فریز شده در لانه‌گزینی در رحم مادر در نظام حقوقی ایران

نسیبه هاشمی‌نژاد^۱، مریم‌السادات محقق داماد^{۲*}

۱. کارشناسی ارشد حقوق خانواده، دانشکده حقوق، دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران.

۲. استادیار، گروه حقوق، دانشکده حقوق، دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران.

چکیده

زمینه و هدف: مسئله ناباروری یکی از مسائل و مشکلات بسیار مهم جوامع انسانی است و دانش پزشکی با توجه به پیشرفت‌های زیادی که در این عرصه داشته، توانسته است این مشکل را تا حدودی حل کند که یکی از دستاوردهای این علم در این زمینه، فریز کردن جنینی است که از باروری آزمایشگاهی سلول جنسی پدر و مادر در شرایط خارج رحمی و با فرآیند پزشکی به وجود آمده است. فریز و نگهداری جنین در بانک‌های انجماد موجب ایجاد مسائل متعدد خواهد شد که یکی از آن‌ها، چالش‌های حقوقی است؛ لذا پرسش اصلی در این پژوهش بیان کیفیت رفع اختلاف‌نظر بین والدین در انتخاب رحم، جهت لانه‌گزینی جنین فریز شده در نظام حقوقی ایران می‌باشد.

مواد و روش‌ها: پژوهش پیش‌رو به روش توصیفی - تحلیلی و با مراجعه به اسناد و منابع کتابخانه‌ای گردآوری شده و به تجزیه و تحلیل کیفی آیات قرآن کریم و نظرات حقوق‌دانان، فقها و علم پزشکی در رابطه با اختلاف والدین جنین فریز شده در لانه‌گزینی در رحم مادر و غیر مادر در نظام حقوقی ایران پرداخته است.

نتیجه‌گیری: براساس مطالعات به عمل آمده در ارتباط با اختلاف در محل لانه‌گزینی جنین همچنین با بیان دیدگاه‌های مختلف در خصوص تعیین صاحب اختیار جنین فریز شده جهت تصمیم‌گیری برای جنین، مشخص گردید، زوجین (صاحبان سلول جنسی و دو عامل تشکیل‌دهنده جنین) به صورت مشترک صاحب اختیار هستند و با بیان انواع رابطه والدین با جنین، تبیین شد رابطه‌ای جدید بین آن‌ها یعنی رابطه سلطه و تصرف امانی و حق اختصاص وجود دارد. با توجه و تمسک به حق سلامت جسمی و روانی جنین، حق حیات، حق لانه‌گزینی در رحم مادر، تأثیرات روحی لانه‌گزینی در رحم مادر بر جنین، مکانیت داشتن رحم (مصلحت جنین) و قواعد لاضرر و لاجرم در فروض سلامت و عدم سلامت جنین یا مادر در محل لانه‌گزینی، رحمی برگزیده می‌شود که طبق آیات قرآن کریم قرارگاهی استوار برای جنین بوده و سلامت و حفاظت جنین را تأمین می‌کند، افزون بر آن مشخص گردید جنین فریز شده، مال نیست پس به ارث نمی‌رسد.

واژگان کلیدی: جنین فریز شده، حق اختصاص، لانه‌گزینی جنین، والدین جنین فریز شده، حق حیات

نویسنده مسئول: مریم‌السادات محقق داماد؛ پست الکترونیک: m.mohaghegh@isu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۲/۱۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۲؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۴/۴

خواهشمند است این مقاله به روش زیر مورد استناد قرار گیرد:

Hashminejad N., Mohaghegh Damad M S. The dispute between frozen embryo's parents in implantation in the mother's womb in Iranian legal system. Med Fiqh Journal. 2024; 16(46): e2.

مقدمه

انسان موجودی علاقه‌مند به جاودانگی است و یکی از راه‌هایی که نوع انسان را جاودانه می‌کند فرزندآوری بوده و به همین دلیل است که انسان در طول اعصار گذشته هرگز از زادآوری دست برنداشته است و با وجود مشکلات و مسائل مختلف دائماً به تداوم نسل خود اندیشیده است و آن را مهم قلمداد می‌کند. پس تولیدمثل و داشتن فرزند از چنان اهمیتی برخوردار است که خدای متعال آن را ستوده و در آیه ۷۲ سوره مبارکه نحل بیان می‌دارد: «وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا وَجَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ بَنِينَ وَحَفَدَةً»، «خداوند برای شما از خودتان همسران قرار داد و از همسرانتان برای شما پسران و نوادگانی نهاد». بر همین مبنا خانواده و تولیدمثل دو رکن اساسی زندگی بشری محسوب می‌شوند و بشر همواره در تکاپو بوده است که از روش‌های علمی و نوین برای چیرگی بر مشکلات ناباروری بهره جوید. یکی از این فناوری‌ها استفاده از روش‌های کمک باروری و باروری آزمایشگاهی می‌باشد که موجب امیدواری زوجین نابارور به برخورداری از نعمت فرزند است. حال یکی از اقسام تلقیح مصنوعی و فرزنددار شدن به این روش، فریز و انجماد جنین‌های تشکیل شده از نطفه زوجین است. این روش به دلیل جدید بودن، باعث به وجود آمدن بسیاری از مباحث و چالش‌ها می‌شود که در صورت عدم توجه به آن‌ها مشکلات عدیده‌ای را به وجود خواهد آورد. به‌عنوان مثال در صورتی که والدین با یکدیگر و یا با شخص ثالثی در خصوص محل قرار گرفتن و لانه‌گزینی جنین فریز شده اختلاف داشته باشند چه کسی محق می‌باشد و به چه چیز باید تمسک کرد؟ آیا وراثت والدین در تصمیم‌گیری‌های فوق دخیل هستند و یا خیر؟ این پژوهش سعی دارد با بررسی نظرات مختلف پیرامون ماهیت جنین فریز شده و بررسی نظرات راجع به صاحب‌اختیار جنین فریز شده و نوع رابطه والدین با جنین و همچنین با بررسی و تمسک به آیات قرآن کریم و قواعد فقهی مانند لاضرر و لاجرح و حقوقی مانند حق حیات، حق سلامت جسمی و روانی جنین، حق لانه‌گزینی در رحم مادر و توجه به مصلحت

جنین به‌عنوان امانت الهی و بررسی کتب فقهی و حقوقی، برای پاسخ به سؤالات فوق و حل اختلافات و چالش‌های مطرح‌شده، راه‌حل‌های منطقی برگزیند. عنوان مورد پژوهش در این مقاله به صورت پراکنده در پژوهش‌های متعددی مورد بررسی قرار گرفته است که به چند نمونه از آن اشاره می‌گردد: نور احمدی و مهدوی کنی در پژوهشی، در سال ۱۳۹۹، انتشارات دانشگاه امام صادق (ع)، بیان نموده‌اند؛ نقطه آغاز حیات و کرامت انسانی و ارتباط آن با جنین آزمایشگاهی، ثابت شده است و جنین آزمایشگاهی همانند جنین داخل رحم دارای حیات است و انسان به شمار می‌آید؛ بنابراین شامل احکام جنین است (۱). محمودیان، آیتی و عباسی، در مقاله‌ای با عنوان: «رابطه فقهی - حقوقی متقاضیان انجماد گامت با گامت‌های منجمد موجود در بانک‌های انجماد»، مجله مبانی فقهی حقوق اسلامی، سال ۱۳۹۶ در رابطه با سرنوشت گامت‌های منجمد به‌خصوص منجمد ره‌اشده بعد از اتمام دوره انجماد که این امر با عنایت به اینکه گامت‌های منجمد مال هستند و رابطه انسان با اعضای بدنش که گامت‌های منجمد از این نوع است، رابطه مالکیت ذاتی است تحقیق کرده‌اند (۲). راجی، حائری و رحمانی منشادی در مقاله‌ای با عنوان: «رابطه حقوقی صاحبان جنین منجمد با آن»، مجله علمی پژوهشی فقه پزشکی، سال ۱۳۹۶، در مورد ماهیت رابطه صاحبان با جنین‌های منجمد که در روشن ساختن صحت و بطلان انجام اعمال حقوقی نسبت به جنین منجمد حائز اهمیت است رابطه‌هایی مانند مالکیت، ولایت و اختصاص بین صاحبان با جنین منجمد پرداخته‌اند (۳). تقوی، عمانی سامانی و اسدی‌نژاد در پژوهشی با عنوان: «بررسی ماهیت جنین‌های منجمد از نظر فقهی، اخلاقی و حقوقی» مجله فقه پزشکی، سال ۱۳۹۵، به بیان کیفیت رابطه با جنین منجمد پرداخته‌اند که در این مورد سه نظریه بیان شده است، الف) انسان بودن جنین فریز شده ب) مال بودن جنین فریز شده ج) شبه مال بودن جنین فریز شده (۴). نویسندگان اخیرالذکر در پژوهشی دیگر بیان نموده‌اند قرارداد انجماد جنین، قراردادی معتبر و دارای ماهیت

رابطه والدین با جنین، رابطه‌ای جدید بین آن‌ها یعنی رابطه سلطه و تصرف امانی و حق اختصاص وجود دارد. با تمسک به حق سلامت جسمی و روانی جنین، حق حیات، حق لانه‌گزینی در رحم مادر، تأثیرات روحی لانه‌گزینی در رحم مادر بر جنین، مکانت داشتن رحم (مصلحت جنین) و قواعد لاضرر و لاجرح در فروض سلامت و عدم سلامت جنین یا مادر در محل لانه‌گزینی، رحمی منتخب می‌شود که طبق آیات قرآن کریم قرارگاهی استوار برای جنین بوده و سلامت و حفاظت جنین را تأمین می‌کند.

۳-۱. مفهوم‌شناسی جنین فریزشده

واژه جنین، از نظر لغوی به معنای هر چیز پوشیده و مستور است و به کودک تا زمانی که در شکم مادر است، جنین اطلاق می‌شود (۹-۸). به دلیل اینکه این مقطع از حیات به وسیله زهدان مادر پوشیده شده، آن را جنین می‌نامند (۱۰). در نوشته‌های فقهی و حقوقی جنین به‌عنوان تخمک بارور شده استقرار یافته در درون رحم تا هنگام تولد است (۱۱) و تخمک بارور شده قبل از انتقال به رحم را جنین بالقوه^۱ تعبیر کرده‌اند (۱۲). برای انجماد جنین، از طریق روش لقاح مصنوعی خارج رحمی یا IVF، اسپرم مرد و تخمک زن در محیط آزمایشگاه باهم ترکیب می‌شوند که پس از ۴۸ تا ۷۲ ساعت، جنین ۴ تا ۱۲ سلولی آماده می‌شود، قدم بعدی انجماد جنین می‌باشد؛ در این مرحله جنین با ضدیخ‌های نفوذناپذیر با غلظت پایین ۱/۵ مولار، تا دمای ۳۰- تا ۸۰- درجه سانتی‌گراد سرد می‌شود و سپس وارد نیتروژن مایع می‌گردد. به این ترتیب با کاهش تدریجی دما، فعالیت حیاتی سلول نیز تدریجاً کاهش یافته، نهایتاً در دماهای پایین‌تر فعالیت جنین متوقف می‌گردد (۱۳-۱۴).

۳-۲. مفهوم‌شناسی حق اختصاص

اختصاص در لغت از ریشه «حَصَصَ» و به معنای انحصاری و انفرادی بودن و بدون شریک بودن استفاده از چیزی برای شخص است (۱۶-۱۵)؛ در واقع چیزی، مختص به فرد است و دیگری حقی در آن ندارد و فرد دیگری نیز نمی‌تواند مزاحم

حقوقی خاصی بوده و در زمره عقود نامعین می‌باشد (۵). عباسی و پارسا، در مقاله‌ای با عنوان: «بررسی انتقادات وارده بر قرارداد انجماد جنین و تبیین ماهیت حقوقی آن» مجله پزشکی قانونی ایران، سال ۱۳۹۵، احکام و حقوق جنین منجمد و وضعیت آن، ماهیت جنین منجمد از حیث مال، انسان و یا موجودی قابل احترام بودن آن را توضیح داده‌اند و دیدگاه قابل احترام بودن جنین منجمد را پذیرفته‌اند (۶). راجی در تحقیقی، در دانشگاه یزد، سال ۱۳۹۴، به بررسی چالش‌های جنین منجمد از جمله مشروعیت فرآیند انجماد، باروری پس از مرگ، استفاده از سلول‌های بنیادین جنینی، اهدای جنین به زوجین دیگر، مالیت و شخصیت جنین منجمد، تعلق حقوق مالی یا غیر مالی برای صاحبان و نسب و ارث آن پرداخته است و با بررسی و تبیین نظرات مختلف فقهی و حقوقی، علاوه بر تبیین مفهوم جنین و دیدگاه‌های مرتبط با لحظه آغاز حیات، ثابت شده است که مفهوم جنین بر جنین منجمد نیز صدق می‌کند (۷). مقاله حاضر به دلیل دسته‌بندی‌های جدید در جهت حل اختلاف بین والدین جنین فریزشده در رابطه با لانه‌گزینی در رحم مادر و غیرمادر در نظام حقوقی ایران دارای وجه نوآوری می‌باشد.

۲. مواد و روش‌ها

تحقیق حاضر نوعی پژوهش میان‌رشته‌ای بوده که به‌صورت کتابخانه‌ای، به تحلیل آیات قرآن کریم و استقرای دیدگاه فقها، حقوق‌دانان و پزشکان از متن کتب و مقالات معتبر پرداخته و اطلاعات به دست آمده را به صورت توصیفی - تحلیلی مورد بررسی قرار داده است و جهت ارائه نظر برگزیده، آیات قرآن کریم، نظر فقها و حقوق‌دانان و یافته‌های علم پزشکی در موضوع مطروحه مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۳. یافته‌ها

در ارتباط با اختلاف در محل لانه‌گزینی جنین با بیان دیدگاه‌های مختلف در خصوص تعیین صاحب اختیار جنین فریزشده جهت تصمیم‌گیری برای جنین، مشخص گردید، زوجین به صورت مشترک صاحب اختیار هستند و با بیان انواع

۴-۳. مفهوم‌شناسی حق حیات

حیات در لغت به معنای نقیض میت و به معنای اعتدال مزاج، زنده بودن، زیستن می‌باشد (۱۳). این واژه به معنای زندگی نیز بیان شده است و جمله «لا یزال فی قید الحیاه» یعنی او همچنان زنده است (۲۵). حیات در معنای اصطلاحی یعنی: موجودات دارای استعداد رشد، بلوغ و کمال و استعداد توسعه یافتن و جایگزین کردن سلول‌های مرده هستند (۲۶). از دیدگاه قرآن، حق حیات تنها از سوی خداوند به انسان بخشیده شده و از این رو تنها خداوند می‌تواند در آن تصرف کند. پس هرگونه نابودی مادی و معنوی بدون اذن پروردگار چه از سوی خود و چه از سوی دیگران، ممنوع است (۲۷).

۵-۳. والدین (صاحبان) جنین فریزشده

با توجه به اینکه در راهنمای اخلاقی پژوهش بر گامت و رویان در جمهوری اسلامی ایران از واژه «صاحبان» یاد شده و «ان» در عربی نشانه مثنی «دو نفر» است، صاحب جنین فریزشده نمی‌تواند منحصر به یک نفر باشد؛ لذا در این خصوص ارائه نظرات در قرآن کریم، فقه اسلامی، پزشکی و نظام حقوقی ایران برای تبیین مفهوم والدین جنین فریزشده، ضروری است.

۱-۵-۳. صاحبان جنین در آیات: مفاهیم و مضامین آیات

زیادی از قرآن به این مهم اشاره دارند؛ مانند آیه ۵۴ سوره مبارکه فرقان «وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ مِنَ الْمَاءِ بَشَرًا فَجَعَلَهُ نَسَبًا وَصِهْرًا»^۱ «اوست که از آب بشری را آفرید و آن را نسب و سبب قرارداد». در این آیه کلمه «صهر» به معنای ختن یعنی خویشاوندان از ناحیه زن است، پس مراد از نسب محرمیت از ناحیه مرد و مراد از صهر محرمیت از ناحیه زن است (۲۸). آیه ۲ سوره مبارکه انسان «إِنَّا خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ نُطْفَةٍ أَمْشَاجٍ»^۲ «ما انسان را از نطفه مختلط خلق کردیم». کلمه نطفه در اصل به معنای آبی اندک بوده و سپس استعمالش در آب ذکوریت حیوانات که منشأ تولید مثل است بر معنای اصلی غلبه یافته، کلمه امشاج، جمع کلمه «مشیح یا مشح یا مشج» است و این سه کلمه به معنای مخلوط و ممتزج است و اگر نطفه را به این صفت معرفی کرده، به اعتبار اجزای آن و مخلوط شدن آب نر با آب ماده است. آیه ۱۱ سوره مبارکه فاطر «وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ مِنْ

این حق شود (۱۷-۱۸). حق اختصاص حق ثابت برای شخص بر چیزی است که به سبب وجود علقه‌ای غیر از ملکیت بین او و آن چیز به وجود می‌آید (۱۹)؛ بنابراین حق اختصاص ترکیبی از حق و اختصاص است که در آن حق، به معنای اصطلاحی خود با واژه اختصاص ترکیب شده و همان معنای لغوی اختصاص یعنی مختص بودن و اختصاص داشتن چیزی برای دیگری در آن ملحوظ است (۲۰). محقق حلی درباره حق اختصاص می‌فرماید: «اختصاص حقی است که شارع به علت ایجاد عملی در شیء مثل تحجیر، برای مکلف در آن شیء قرار داده است (۲۱). علامه حلی بیان می‌دارد حق اختصاص، حکمی وضعی و در مقابل ملکیت یا همراه با ملکیت یا نوعی از ملکیت است (۲۲). در حقوق نیز چیزی که وجود خارجی دارد و اختصاص به شخص معین داشته، ولی مالیت نداشته باشد، به‌عنوان یک حق شناخته می‌شود که آن را حق اختصاص نامیده‌اند، مانند خوک و شراب یک غیر مسلمان که مسلمان شده است، هرچند این اشیا برای او مال نبوده ولی اختصاص به او دارد و کسی حق ندارد آن‌ها را از او بگیرد (۲۳).

۳-۳. لانه‌گزینی جنین

این مرحله به دنبال لقاح تخمک و اسپرم در یکی از لوله‌های فالوپ صورت می‌گیرد. در این هنگام سلول تخم یا زایگوت ایجاد شده و بارداری اتفاق می‌افتد و طی ۲۴ ساعت پس از بارور شدن، نخستین تقسیم سلولی را با استفاده از فرآیند «میتوز»^۱ انجام می‌دهد. این تقسیمات پی‌درپی سلولی به همین ترتیب ادامه می‌یابند تا در نهایت توده‌ای به شکل توت از سلول‌ها ایجاد شود. به این مجموعه سلولی مورولا^۲ گفته می‌شود. پس از ۵ تا ۷ روز، این مجموعه سلول به رحم می‌رسد. مورولا در رحم تبدیل به بلاستوسیست^۳ (توده‌ای با بیش از ۱۰۰ سلول و بیشتر) می‌شود. برای اینکه لانه‌گزینی جنین به طور موفق انجام شود به یک آندومتر طبیعی و پذیرنده، جنین طبیعی و عملکردی در مرحله بلاستوسیست و یک ارتباط هماهنگ بین بافت مادر و جنین نیاز است (۲۴).

1. Mitosis
2. Morula
3. Blastocystis

تحقق نسب، وجود رابطهٔ خونی و ژنتیکی بین صاحب اسپرم و تخمک و طفل بوده بنابراین، صاحبان تخمک و اسپرم والدین حقیقی طفل هستند.

۳-۶. تعیین صاحب اختیار جنین فریزشده

هرگاه قرارداد و یا توافقی بین والدین منعقد گردیده باشد، توافق طرفین مبنا و اصل در زمان بروز اختلافات است و باید طبق همان توافق از پیش تعیین‌شده، عمل شود؛ اما اگر قرارداد و توافق در بین نباشد این موضوع در حالت‌های زیر قابل تصور است.

۳-۶-۱. صاحب اختیار بودن زن: در فرآیند فریز کردن جنین و انجام لقاح آزمایشگاهی، بدن زن بیشترین زحمت را متحمل می‌شود. علاوه بر صدمات روحی خطراتی نیز از نظر جسمانی، زن را تهدید می‌کند (۳۴). طرفداران این نظریه، قائل به تئوری کار هستند یعنی هرکس مستحق نتایج کار خودش است؛ بنابراین، اختیار یک چیز متعلق به نخستین و مهم‌ترین فردی است که بیشترین و مهم‌ترین کار بدنی را انجام داده است و زن بیشترین و مهم‌ترین کار بدنی را جهت به وجود آمدن جنین انجام داده است. پس زن صاحب اختیار جنین فریزشده به‌عنوان قسمی از جنین آزمایشگاهی محسوب می‌شود (۳۵).

۳-۶-۲. صاحب اختیار بودن مرد: برخی قائل به صاحب اختیار بودن مرد برای جنین فریزشده هستند. در این مورد برخی از مفسرین به تعدادی از آیات قرآن تمسک جسته‌اند. مثل آیه ۱۱ سوره فاطر: «وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ»، «خداوند شما را ابتدا از خاک و سپس از نطفه آفرید». یا در آیه ۵۹ سوره فرقان آمده است: «هُوَ الَّذِي خَلَقَ مِنَ الْمَاءِ بَشَرًا»، «اوست که از آب، بشری آفرید». همین‌طور در آیه ۱۱ سوره صافات نیز بیان شده است: «إِنَّا خَلَقْنَاهُمْ مِنْ طِينٍ لَازِبٍ»، «ما آن‌ها را از گل چسبیده خلق کردیم». با توجه به آیات بیان شده می‌توان برداشت کرد: یکی از مراحل خلقت انسان، نطفه است که در رحم زن قرار گرفته است؛ اما برخی، معنای نطفه در آیات قرآن؛ مانند آیه ۱۱ سوره فاطر را، اسپرم یا سلول جنسی مرد می‌دانند و بیان می‌دارند، براساس قاعده

تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ»، «و خداوند شما را از خاک سپس از نطفه خلق کرد». مستفاد از آیه، اینکه خداوند تعالی انسان را از خاک که مبدأ دور اوست و خلقتش به آن منتهی می‌شود آفرید و سپس او را از نطفه که مبدأ نزدیک اوست خلق کرد. مفسران «آب و نطفه» در آیات ۵۴ فرقان، ۲ انسان و ۱۱ سوره فاطر را به سلول جنسی مرد و سلول جنسی زن اطلاق کرده‌اند.

۳-۵-۲. صاحبان جنین در پزشکی: منشأ پیدایش و ماده سازنده جنین از ناحیه پدر، اسپرم موجود در منی انسان و تخمک زن است (۲۹). هردوی اسپرم و تخمک واجد پتانسیل زندگی هستند به شرطی که با گامت مخالف مناسب ترکیب شود (۳۰).

۳-۵-۳. صاحبان جنین در آرای فقها: بسیاری از فقها بر این باورند که مرد صاحب اسپرم، پدر طفل حاصل از جنین اهدایی خواهد بود و نیز ملاک مادر بودن در نظر عرف، همانند ملاک پدر بودن است. عرف، زنی را که در نخستین مرحلهٔ آفرینش و ایجاد و پیدایش جنین سهم دارد، به‌عنوان مادر تلقی می‌کند و نطفهٔ جنین از ترکیب تخمک وی و اسپرم پدر به وجود آمده است (۲۹). در جایی دیگر، ایجاد انسان را مبتنی بر نطفه می‌داند که ترکیبی از اسپرم و تخمک است؛ لذا «بچه متعلق به زن و مرد صاحب نطفه است» (۳۱).

۳-۵-۴. صاحبان جنین در نظام حقوقی ایران: قانون بدون تصریح به الحاق طفل به زوجین پذیرنده، فقط به بعضی از آثار نسب (نگهداری، تربیت، نفقه و احترام) اشاره کرده: مادهٔ ۳ قانون نحوه اهدای جنین به زوجین ناباور: «وظایف و تکالیف زوجین اهدای گیرنده جنین و طفل متولدشده از لحاظ نگهداری و تربیت و نفقه و احترام نظیر وظایف و تکالیف اولاد و پدر و مادر است»؛ لذا قانون ایران در این زمینه ساکت است. نظریه سنتی در این خصوص آن است که طفل به صاحب نطفه ملحق می‌شود و آنچه قانون‌گذار در ماده ۳ بیان نموده نیز به نوعی مبتنی بر نظر سنتی فقهاست و به همین دلیل از توارث نام نبرده است (۳۲-۳۳). اکثر فقها و حقوق‌دانان، طفل را ملحق به صاحبان نطفه می‌دانند؛ زیرا راه

فقهی «الزرع للزراع»، نطفه‌ای که در رحم تشکیل شده است همان اسپرم مرد می‌باشد و متعلق به مرد است (۳۶).

۳-۶-۳. صاحب اختیار بودن فرد به دست آورنده منفعت بیشتر: بر این اساس، بهترین استفاده از چیزی، به دست آوردن حداکثر سود می‌باشد؛ بنابراین باید فردی را مالک و صاحب اختیار برای جنین فریزشده دانست که با استفاده او از جنین، سود بیشتری به جامعه برسد. استفاده از جنین در تحقیقات پزشکی به این دلیل حائز اهمیت است که امکان دارد با تحقیق روی آن بسیاری از جنین‌های دیگر، سالم متولد شوند؛ اما از کسب منفعت می‌توان منفعت اقتصادی را نیز برداشت کرد که این نظریه بر تئوری اقتصادی بیشتر تکیه دارد. طبق این تئوری می‌توان گفت در استفاده از جنین، هزینه فرصت مطرح می‌شود و این هزینه فرصت بهترین استفاده از جنین را استفاده‌ای می‌داند که حداکثر سود را از منظر اقتصادی داشته باشد. جنین امکان دارد در آینده فردی سودمند شود که جامعه از آن استفاده کند (۳۷).

۳-۶-۴. صاحب‌اختیار بودن زوجین: طبق این نظریه جنین فریزشده متعلق به زوجین است (۳۸). این گروه به دو دسته از دلایل اشاره می‌کنند: الف) نطفه ذکرشده در آیه ۱۱ سوره فاطر به هر دو سلول جنسی مرد و زن اطلاق می‌شود. ب) نطفه به سلول لقاح یافته یا زایگوت اطلاق می‌شود و این گفته به لحاظ تطبیق با یافته‌های جنین‌شناسی نیز سازگارتر و مناسب‌تر می‌باشد. استناد این نظریه در به کار بردن لفظ امشاج در آیه ۲ سوره مبارکه انسان است: «إِنَّا خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ نُطْفَةٍ أَمْشَاجٍ»، «ما آفریدیم انسان را از نطفه مخلوط‌شده». مراد از امشاج در این آیه اخلاط است؛ یعنی همان زایگوت حاصل از ترکیب اسپرم و تخمک که منشأ ایجاد انسان می‌باشد که مخلوطی از اسپرم و تخمک است.

۳-۶-۵. نظر برگزیده نگارنده: با توجه به دیدگاه‌های بیان شده می‌توان گفت دیدگاه کسب منفعت اقتصادی و یا منفعت خاص احتمالی از منافع دیگر، برای جنین فریزشده، غیر اخلاقی است و دیدگاه صاحب اختیار بودن زن به تنهایی یا صاحب اختیار بودن مرد به تنهایی، منطقی و عاقلانه به نظر

نمی‌رسد. این بیان که اسپرم مرد عامل اصلی به وجود آورنده جنین است پس باید جنین را متعلق به مرد دانست احتمالاً از تفسیر اشتباه برخی از مفسران قرآن کریم نشأت می‌گیرد که در آیه ۲۲۳ سوره بقره «نِسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَكُمْ»، «زنان شما کشتزار شمایند»؛ اما در واقع می‌توان از لفظ کشتزارها، این را برداشت کرد که همان‌طور که انسان برای ادامه زندگی به تغذیه نیاز دارد و بدون کشت و زرع مواد غذایی حیات او تأمین نمی‌شود، برای ادامه نوع خود و ادامه نسل نیز نیازمند به وجود زن است (۳۹). بنابراین صاحب اختیار بودن زوجین به‌عنوان دو عامل تشکیل‌دهنده جنین صحیح است و باید از افراط و تفریط جلوگیری کرد. زوجین نسبت به جنین دارای حق هستند و از جهت خونی و ژنتیکی بین جنین و صاحبان مواد متشکل آن بستگی حقوقی وجود دارد (۴۰).

۳-۷. تبیین دیدگاه‌ها پیرامون نوع رابطه والدین با جنین فریزشده

بررسی نوع رابطه موجود بین والدین با جنین فریزشده از این نظر حائز اهمیت است که محدوده حقوق زوجین در مورد جنین‌های فریزشده مشخص می‌گردد. بیان و بررسی این مسئله نه در متون فقه و نه در قانون به طور مستقل مورد بحث و تبیین قرار نگرفته است؛ اما در ضمن مباحث فقهی درخصوص پیوند اعضا به این مبانی پرداخته شده است و چون جنین متشکل از دو سلول جنسی زن و مرد، از اجزا و فرآورده‌های آنان محسوب می‌شوند؛ نظراتی که در فقه در رابطه با انسان و جسم مطرح شده است را می‌توان در مورد سلول‌های جنسی و جنین نیز اعمال کرد. همچنین تعابیر قرآنی نیز درخصوص رابطه انسان با اجزا و اعضای بدنش اشاراتی نموده‌اند. به‌عنوان مثال آیه ۳۸ سوره مائده می‌فرماید: «وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا جِزَاءً بِمَا كَسَبَا نَكَالًا مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ»، «دست زن و مرد دزد را به کیفر اعمالشان ببرید، این عقوبتی است که خدا مقرر کرده و خدا مقتدر و به مصالح خلق داناست». بیان این آیات نشانگر رابطه انسان با اجزا و اعضای بدن اوست و در بسیاری از آیات قرآن کریم لفظ انسان و بدن به صورت ترکیب اضافی یعنی مضاف و مضاف‌الیه

استفاده شده است و این ترکیب‌های اضافی دلالت بر نوعی رابطه اضافی بین مضاف و مضاف‌الیه است (۴۱).

با توجه به اینکه جنین‌های فریزشده، منفعت اندام جنسی زن و مرد محسوب می‌شوند، می‌توان از همان رابطه‌ای که در مورد انسان و اعضای بدنش وجود دارد نیز استفاده کرد و آن را در رابطه با جنین‌های فریزشده نیز جاری دانست. قانون‌گذار ایران در مورد رابطه انسان با اعضای بدن او مانند حق مالکیت و یا عدم مالکیت و مالیت داشتن و یا نداشتن اعضا، بحثی به میان نیاورده است به همین دلیل نظرات متفاوتی از جانب برخی فقها و حقوق‌دانان مطرح شده است که به بیان برخی از آن‌ها پرداخته خواهد شد.

۱-۷-۳. رابطه امانی: برخی فقها انسان را به مثابه امانت‌دار ملک خداوند می‌دانند و معتقدند انسان هیچ‌گونه مالکیتی اعم از منفعت یا به صورت مشاع ندارد و حتی کسانی را که تفکر آن‌ها مالکانه است نه امانی، طبق آیات قرآن کریم مانند آیات ۷۷ و ۷۸ سوره مبارکه قصص، دارای فرهنگ قارونی می‌دانند (۴۲). البته به این نظریه این اشکال وارد است که در صورت پذیرش آن، انسان‌ها صرفاً تبدیل به محافظانی برای روح و جسم خود می‌شوند که مغایر با آزادی و اختیار انسان است و انسان مجاز به تصرف در اعضای بدن در حدود شرعی آن می‌باشد در حالی که فرد امین، حق تصرف غیر از جهت حفاظت را ندارد (۴۳).

۲-۷-۳. رابطه مالکانه: برخی فقها رابطه میان انسان و اعضای بدنش را، رابطه مالکیت می‌دانند و معتقدند که مالکیت انسان نسبت به اعضای بدنش است که موجب سلطنت و حق تصرف در آن می‌شود.

۳-۷-۳. رابطه سلطه و تصرف: برخی معتقدند که سلطه انسان بر پیکر خود از نوع رابطه سلطنت است و در مواردی که سلطنت معتبر است عنوان حق و ملک صادق نیست که تسلط مردم بر نفوسشان از این قبیل می‌باشد. بنابراین همان‌طور که مردم بر اموال خود تسلط دارند بر نفس خود نیز تسلط و سلطنت دارند و در صورت عدم وجود منع قانونی از سوی عقلا و عدم وجود منع شرعی نزد متشرعه، می‌توانند و حق دارند

هرگونه تصرفی را در آن بنمایند (۴۳). همچنین از روایت معروف «الناس مسلطون علی اموالهم و انفسهم» نیز که متضمن قاعده فقهی هم می‌باشد، می‌توان دریافت که این روایت سلطنت انسان بر خویش را به‌طور صریح بیان می‌کند و به این صورت ولایت و سلطنت انسان بر اعضای بدن خودش را اثبات می‌کند (۱).

۴-۷-۳. رابطه ولایت: آیا می‌توان بین صاحبان جنین فریزشده با جنین فریزشده به‌عنوان فرآورده اعضای بدن، رابطه ولایی را متصور شد؟ حق ولایت از حقوق غیر مالی است و ولایت، قدرت و اقتداری است که برابر قانون به یک شخص ذبصلاح برای اداره امور محجور و اگذار شده است. این حق از جمله حقوق غیر قابل نقل و انتقال و غیر قابل اسقاط است و دارنده این حق نمی‌تواند حق خود را ساقط کند و مورد معاوضه با متاع و مال قرار دهد (۳). به موجب ماده ۱۱۸۰ قانون مدنی ولایت قهری بر طفل صغیر بر عهده پدر و جد پدری است، اگر رابطه صاحبان جنین فریزشده از نوع ولایت باشد. ابتدا باید دید آیا جنین فریزشده مانند یک انسان است و شخصیت حقوقی دارد یا خیر؟ اگر ذات جنین در تمام مراحل به رسمیت شناخته شود، بدون توجه به آزمایشگاهی یا طبیعی بودن، خود جنین است که موضوع حمایت قانون قرار می‌گیرد؛ اما اگر به واسطه وابستگی به شخص دیگری باشد، حقوق و ویژگی‌های آن شخص، مولد ضوابط قانونی برای جنین است. قول دوم منطقی‌تر به نظر می‌رسد چون جنین انسان، فارغ از طبیعی یا آزمایشگاهی بالقوه یک انسان محسوب می‌شود و در صورت گذراندن سیر تکاملی، خود قابلیت حیات یافته و به یک انسان کامل تبدیل می‌شود (۴۴) که این مطلب را می‌توان از مواد ۸۵۱ و ۸۷۵ و ۹۵۶ و ۹۵۷ به خوبی استنباط کرد؛ بنابراین در وهله اول، شخصیت مشروط قابل پیش‌بینی نیست و دوم به نظر برخی از نویسندگان جایی که از ولایت قهری صغیر، سفیه و مجنون متصل به صغر بحث می‌شود، آنجاست که بحث از اهلیت استیفا مطرح می‌شود، در حالی که در مورد جنین اهلیت استیفا معنا ندارد و حتی اهلیت تمتعی هم که برای او در نظر گرفته شده است به خاطر عدم وجود مستقل او

باشد، صاحب اختیار می‌باشد که به‌عنوان رفع ید از چیزی که اولویت و تحت ید او می‌باشد به هر کس بخواهد واگذار نماید و از آن رفع ید نماید. آیت‌الله مظاهری: جنین فریزشده به‌طور اشتراکی متعلق به صاحب اسپرم و صاحب تخمک است. آیت‌الله مکارم شیرازی، حق اختصاص نسبت به جنین فریزشده به این معناست که می‌تواند قبل از دیگران از آن، برای خود یا افراد مورد علاقه‌شان استفاده کنند (۳). از عمده‌ترین دلایل رابطه اختصاص می‌توان موارد زیر را برشمرد:

الف) توجه به شخصیت بالقوه جنین فریزشده: شخصیت بالقوه جنین فریزشده به معنای دارا بودن ماهیت بالذات انسان بودن آن است یعنی به طور ماهوی و طبیعی جنین انسان ذاتاً انسان محسوب و دارای شخصیت و کرامات انسانی می‌باشد.

ب) کالا شدن جنین فریزشده پذیرش مالیت بر جنین فریزشده و وجود رابطه مالکیت او و صاحبان می‌تواند مسیر هدای جنین را به سمتی سوق دهد که مقدمه انواع سوء استفاده نامشروع از جمله بازار سیاه و فضای تجاری نادرست جنین انسان را به دنبال داشته باشد که خلاف کرامت انسانی بوده و موجب تزلزل بنیان خانواده می‌گردد.

ج) انطباق با اصول اخلاقی و اخلاق حسنه وجود رابطه حق غیر مالی جنین و صاحبان، با کرامت انسانی و اخلاق حسنه تطابق داشته و در مسیر قانون و شرع خواهد بود.

د) تعارض داشتن رکن مطلق مالکیت با شخصیت بالقوه جنین فریزشده: معیار مطلق بودن مالکیت برای جنین که دارای ارزش و شخصیت و کرامت است نادرست بوده و راه تصرف خارج از ضابطه را هموار می‌کند (۳).

۶-۷-۳. **نظر برگزیده نگارنده:** به نظر می‌رسد نمی‌توان قائل به وجود رابطه مالکیت بین جنین‌های فریزشده و صاحبان آنها شد به این دلیل که ملاک‌های رابطه مالکانه بین جنین‌های فریزشده و صاحبانشان وجود ندارد. در رابطه مالکیتی، مالک حق دارد هرگونه تصرفی در مال بکند به‌جز تصرفاتی که قانون‌گذار و شارع منع کرده‌اند؛ اما در مورد رابطه بین صاحبان جنین فریزشده و جنین فریزشده به‌هیچ عنوان اطلاق رابطه مالکانه فرض نخواهد شد؛ زیرا قائل بودن به رابطه

در رحم مادر متزلزل است، مگر اینکه زنده متولد شود. سوم در فقه امامیه به آغاز ولایت پدر و جد بر کودک تصریح نشده است اگرچه می‌توان ادعا کرد آغاز آن، ولادت کودک است. چنانچه به اعتقاد عده‌ای آنچه از ظاهر کتاب‌های فقهی و کلام فقیهان به دست می‌آید، برای جنین ولایت قهری در نظر نگرفته‌اند و سخنی از ولی جنین نیامده است (۳). آن‌گونه که صاحب جواهر به صراحت به این مطلب اشاره کرده‌اند: «بل الظاهر عدم الولی و هو حمل»، یعنی به ظاهر حمل ولی ندارد، به‌خصوص زمانی که هنوز روح در جنین دمیده نشده است (۴۵)؛ بنابراین به طریق اولی نمی‌توان به رویان حاصل از گامت زوجین، نام فرزند را اطلاق نمود بلکه زوجین مذکور، صاحبان رویان نامیده شده‌اند.

۴-۷-۳. **رابطه اختصاص:** طبق این دیدگاه بین صاحبان جنین فریزشده و جنین فریزشده رابطه اختصاص وجود دارد (۹-۱۰). در این صورت دیگر مشارکت در معنای آن تصور نخواهد شد و دیگران ممنوع در استفاده از آن شیء انحصاری هستند مگر اینکه صاحب حق اختصاص، اذن در استفاده دهد. تصرف و استفاده از حق، بدون اذن صاحب آن حرام می‌باشد (۴۶). طبق نظر محقق خوئی، حق اختصاص حقی ثابت برای شخص بر چیزی، به سبب وجود علقه‌ای غیر از ملکیت بین او و آن چیز است (۱۳).

قائلین به این نظریه بیان می‌دارند از آنجا که جنین فریزشده توانایی بالقوه جهت تبدیل به شخص انسانی را دارد؛ بنابراین اگر گفته شود رابطه موجود بین صاحبان جنین فریزشده با او می‌تواند از نوع یک رابطه مالی باشد، این امر ناقض کرامت انسانی و اخلاق حسنه بوده که در این صورت راه سوءاستفاده از آن آسان می‌شود. به همین منظور برقراری رابطه‌ای غیر مالی؛ مانند حق اولویت یا اختصاص را با توجه به مطلق نبودن آن منطقی دانسته‌اند. برخی از فقیهان نیز بر حق اولویت صاحبان بر جنین فریزشده و مالکیت آنها نظر داده‌اند که نظرات آنها به این شرح می‌باشد: آیت‌الله حسینی شاهرودی: جنین فریزشده مال نیست ولی حق اولویت برای صاحب آن وجود دارد و چنانچه آن را واگذار نموده یا از آن اعراض نکرده

لانه‌گزینی در رحم مادر موجب خطر و ضرر برای مادر و یا جنین باشد و این توافق رخ دهد که جنین با موافقت هر دو والدین، به زنی دیگر جهت لانه‌گزینی داده شود، نه تنها این توافق با صاحب اختیار بودن والدین و رابطه سلطه و تصرف امانی و حق اختصاص آنان مطابقت دارد، بلکه متضمن جنبه‌های اخلاقی، عقلانی و منطقی است؛ اما توافق والدین در امر لانه‌گزینی جنین در رحم زنی دیگر امکان دارد به دو هدف باشد: (۱) ممکن است توافق والدین در لانه‌گزینی جنین به منظور اهدای جنین باشد. (۲) توافق والدین در لانه‌گزینی در رحم زنی دیگر، به منظور استفاده خود والدین از جنین باشد در این صورت، تحت عنوان رحم جایگزین قرار خواهد گرفت (۱۱). در رابطه با اینکه مادر در این حالت چه کسی است، نظراتی جود دارد:

الف) مادر بودن صاحب تخمک (مادر ژنتیکی)

ب) مادر بودن صاحب رحم (مادر جانشین)

ج) مادر بودن هر دو (صاحب تخمک و صاحب رحم) (۴۷)

د) مادر نبودن هیچ‌یک از صاحب تخمک و صاحب رحم (۴۸)

۳-۸-۳. نظر برگزیده نگارنده: براساس نظر نگارنده می‌توان قائل به پذیرش دو مادری (مادر بودن صاحب تخمک و صاحب رحم) بود؛ زیرا تردیدی در مادر بودن صاحب تخمک به‌عنوان مادر ژنتیکی وجود ندارد و از طرف دیگر نقش صاحب رحم در تولد فرزند بسیار مهم‌تر و مؤثرتر از نقش یک مادر رضاعی است؛ زیرا همان‌طور که در فقه و حقوق بیان شده است در صورت وجود شرایط رضاع، فردی غیر از مادر که به فرزند شخص دیگری شیر می‌دهد مادر رضاعی او محسوب می‌شود به همین دلیل، زن صاحب رحم، نقشی والاتر و مهم‌تر از مادر رضاعی دارد و اگر مادر رضاعی به کودک شیر می‌دهد و با وجود شرایط، مادر محسوب می‌شود. زن صاحب رحم جنین را ۹ ماه در رحم خود نگهداری کرده و منجر به تولد طفل می‌شود پس قاعدتاً او نیز مادر بوده و ذکر مادر برای او به طریق اولی جایز است همان‌طور که علم روان‌شناسی تأثیرات بسیار چشمگیر دوران حاملگی بر جنین را کاملاً به اثبات رسانده است.

مالکیت با توجه به اینکه جنین فریزشده بالقوه انسان و دارای کرامت و احترام انسانی است و قابلیت تبدیل شدن به شخص انسان را دارد، آن را به مثابه مال می‌کند که این موضوع امری برخلاف اخلاق حسنه و اصول اخلاقی می‌باشد و این رابطه در اصل رابطه سلطه و تصرف امانی می‌باشد؛ به دلیل اینکه جنین فریزشده جزئی از وجود انسان محسوب می‌شود؛ بنابراین صاحبان جنین فریزشده بر آن سلطنت دارند؛ اما این سلطنت به معنای حق مالی و ملک نمی‌باشد همان‌طور که در روایت معروف «الناس مسلطون علی اموالهم و انفسهم» نیز از لفظ سلطنت برای نفس و بدن انسان استفاده شده است؛ همچنین سلطنت بر جنین فریزشده به‌عنوان جزئی که از بدن انسان به وجود آمده است، سلطنتی بدون قید و شرط نمی‌باشد بلکه سلطنت و تصرفی با رعایت امانت الهی است و انسان امانت‌دار عضو و فرآورده‌ای از بدن خود می‌باشد که این امانت ملک خداوند محسوب می‌شود.

۳-۸-۳. شیوه حل اختلاف بین مادر و پدر در محل لانه‌گزینی در صورت اختلاف بین محل لانه‌گزینی جنین بین دو صورت یعنی توافق و عدم توافق در محل لانه‌گزینی، باید تفکیک قائل شد.

۳-۸-۱. عدم توافق والدین جنین فریزشده در محل لانه‌گزینی: می‌توان گفت حال که هر دوی صاحبان جنین فریزشده با توجه به اینکه حق مشترک و مساوی دارند و توافقی نیز در محل لانه‌گزینی جنین فریزشده بین آن‌ها به وجود نمی‌آید بنابراین از بین بردن جنین عملی غیر منطقی، غیر اخلاقی و خلاف رابطه تسلط و تصرف امانی و خلاف مبانی حق حیات جنین فریزشده می‌باشد و خلاف وظیفه امانت‌داری به‌عنوان امانت الهی می‌باشد هرچند انعقاد نطفه در رحم باشد و یا خارج رحم تفاوتی نمی‌کند؛ لذا در این قسم می‌توان برای محل لانه‌گزینی که مورد اختلاف است به قرعه و یا رأی حاکم و غیره تمسک جست.

۳-۸-۲. توافق در لانه‌گزینی در رحم زنی دیگر (جهت اهدای جنین و یا رحم جایگزین): در صورت اختلاف بین والدین جنین فریزشده در محل لانه‌گزینی جنین، هرگاه

غرض شخصی کفایت می‌کند (۵۰)؛ لذا وجود فایده برای لانه‌گزینی جنین در رحم مادر یعنی صاحب تخمک، واضح است.

۲-۹-۳. در فرض سالم نبودن مادر یا در معرض خطر قرار گرفتن جنین و یا مادر: اگر باردار شدن، برای جان زن خطر عمده‌ای را به بار آورد. لانه‌گزینی جنین در رحم زن حرام می‌باشد و زن باید از حمل جلوگیری نماید. همچنین اگر از راه مهندسی ژنتیک ثابت شود که اگر زن باردار شود مولودش به بیماری دچار می‌شود، جلوگیری از آن حمل نیکوست. از جمله خطراتی که سلامت جنین و یا مادر را به خطر می‌اندازند به این شرح می‌باشند: (۱) اگر خطری وجود داشته باشد که در صورت لانه‌گزینی در رحم مادر، جنین بمیرد. (۲) خطر تلف شدن مادر در فرض استمرار و بقای جنین در صورت لانه‌گزینی در رحم مادر. (۳) خطرات وارده بر سلامتی مادر: اگر بقای جنین در رحم مادر، خطر جانی برای مادر نداشته باشد ولی به سلامت بدنی او آسیب برساند. (۴) در صورت لانه‌گزینی در رحم مادر، بقای حمل و یا ولادت موجب مشقت شدید و فوق‌العاده باشد. (۵) گرفتاری جنین به مرض یا نقص بدنی و یا روانی در صورت لانه‌گزینی در رحم مادر که مؤید قاعده فقهی لاجرح است «ما جعل علیکم فی الدین من حرج»، و «یرید الله بکم الیسر و لایرید بکم العسر» که متضمن نفی عسر و حرج مادر و جنین در آینده در صورت لانه‌گزینی در رحم مادر می‌باشد (۵۱).

۱۰-۳. اختلاف بین مادر متقاضی برای لانه‌گزینی در

رحم غیر خود و پدر متقاضی در رحم مادر

اختلاف دیگر والدین جنین فریزشده زمانی است که صاحب تخمک یا مادر جنین فریزشده، تقاضای لانه‌گزینی جنین در رحم شخصی غیر از خود را دارد و صاحب اسپرم یا پدر متقاضی لانه‌گزینی جنین در رحم مادر (صاحب تخمک) می‌باشد. برای حل این اختلاف بین والدین باید به نکات ذیل توجه داشت:

۱-۱۰-۳. حق سلامت جنین قبل از تولد: با عنایت به حق

سلامت جنین قبل از تولد، اگر محیط رحمی مادر به‌گونه‌ای

۹-۳. اختلاف بین مادر متقاضی برای لانه‌گزینی در رحم

خود و پدر متقاضی در رحم غیر مادر

اولین قسم از اختلاف والدین در محل لانه‌گزینی زمانی است که مادر (صاحب تخمک)، خواستار نگهداری جنین فریزشده در رحم خود است؛ اما پدر جنین فریزشده (صاحب اسپرم) خواستار نگهداری و پرورش آن در رحم و بطن زنی دیگر است که برای حل این اختلاف با عنایت به حق سلامت جنین فریزشده به‌عنوان حق غیر مالی جنین که انسانی بالقوه بوده و قرار است به انسانی بالفعل تبدیل شود، پرداخته خواهد شد.

۱-۹-۳. در فرض سالم بودن مادر: سالم بودن مادر، در

برخی روایات نیز مورد توجه قرار گرفته است. روایتی از پیامبر (ص) وجود دارد که ایشان فرموده‌اند: «تخیروا لنطفکم»، «جایگاه مناسبی برای نطفه‌های خود برگزینید» (۴۹). رحم مادر دارای اهمیت بسیار از نظر قرآن کریم است که وظیفه تربیت نطفه را بر عهده گرفته و با جنین نیز رابطه و تعلق ژنتیکی دارد.

همان‌طور که گفته شد حق سلامت جنین و حق رشد و تکامل او در رحم سالم، به‌عنوان یک حق غیر مالی برای جنین محسوب می‌شود؛ بنابراین در زمان اختلاف بین والدین جنین فریزشده که مادر خواستار لانه‌گزینی جنین در رحم خود و پدر خواستار لانه‌گزینی جنین فریزشده در رحم شخصی دیگر است. باید توجه داشت که آیا رحم مادر سالم و ظرفی مناسب برای رشد و تکامل و تولد می‌باشد و یا خیر در فرض سالم بودن مادر جنین فریزشده اگر مادر بخواهد جنین را در رحم خود نگه دارد و پدر مخالف این تصمیم مادر باشد، می‌توان به حق اختصاص مادر در نگهداری جنین فریزشده در رحم خود تمسک کرد. به نظر می‌رسد لانه‌گزینی در رحم مادر علاوه بر اینکه سلطه و تصرف امانی مادر محسوب می‌شود این امر موافق اخلاق حسنه و اصول اخلاقی و همچنین سلطه و تصرف امانی خواهد بود که جنین فریزشده در رحم فردی رشد کند که علاوه بر سالم بودن، مادر ژنتیکی جنین نیز محسوب می‌شود. بنابراین برقراری حق اختصاص منوط به وجود فایده است؛ اما لازم نیست فایده نوعی باشد بلکه تعلق

۱. ناباروری: عمده‌ترین دلایل استفاده از رحم زن دیگر برای زوجین نابارور عبارتند از: الف) زوج‌هایی که معالجه آن‌ها در درمان ناباروری به روش لقاح خارج رحمی موفقیت‌آمیز نبوده است. ب) سبب ناباروری به گونه‌ای باشد که قابل درمان نباشد مانند بیماری‌های لوله رحم زنان، بیماری‌های غدد داخلی رحم و ... ج) نوع درمان مورد قبول زوجین نبوده یا به عبارتی بیمار به درمان جواب نمی‌دهد مانند: ۱) عدم وجود رحم در زن که ممکن است به صورت مادرزادی یا اکتسابی و عارضی باشد. ۲) وجود رحم با ساختمان غیر طبیعی که ممکن است مادرزادی یا اکتسابی و عارضی باشد (۱۱).

۲. عدم سلامتی مادر: ممکن است وضعیتی مادر به نحوی باشد که باردار می‌شود؛ اما گذراندن یک حاملگی موفقیت‌آمیز که منجر به زایمان شود، برای او امکان‌پذیر نمی‌باشد؛ مانند سقط مکرر و یا شیمی‌درمانی مادر و بیماری مزمن وی که به دلیل خطر وخیم شدن بیماری در هنگام بارداری و یا به دلیل احتمال عوارض جانبی داروهای مصرفی آن‌ها روی جنین نمی‌تواند، باردار شود (۵۴).

۳. انتقال بیماری ژنتیکی: در بعضی از بیماری‌های ژنتیکی این خطر وجود دارد که ژن ناقص از طریق یکی از کروموزوم‌های مادر به جنین منتقل شود. ارزیابی کروموزومی در زمینه ژنتیک قبل از لانه‌گزینی یکی از اهداف طبی در استفاده از روش‌های کمکی تولید مثل می‌باشد. در مورد هر جنین از مادران حامل ژن ناقص به میزان ۵٪ این خطر وجود دارد که بچه تحت تأثیر آن ژن ناقص قرار گیرد و تنها راه پیشگیری از خطر انتقال ژن ناقص، استفاده از روش جایگزینی رحمی است (۵۴).

۳-۱۰-۳. دلایل غیرمنطقی استفاده از رحم جایگزین:

دلایل غیر منطقی استفاده از رحم جایگزین عبارتند از:

۱. دلایل اجتماعی: از دلایل غیر منطقی استفاده از رحم جایگزین می‌توان به دلایل اجتماعی اشاره کرد؛ چرا که گروهی از زنان با آنکه از نظر وضعیت جسمی، نه خود و نه همسرشان دارای مشکلی نمی‌باشند ولی به دلایلی ترجیح می‌دهند وظیفه بارداری و زایمان را به عهده زن دیگری قرار دهند که این دلایل به این شرح می‌باشند: الف) انگیزه‌های

باشد که بیم خطر و ضرر به جان و روان جنین رود باید از لانه‌گزینی در رحم مادر خودداری شود؛ اما اگر لانه‌گزینی در رحم مادر به سلامت مادر و جنین آسیبی نزنند درواقع این لانه‌گزینی در رحم مادر حق جنین است که به آن پرداخته خواهد شد.

همان‌طور که گفته شد علاوه بر تأثیرگذاری نطفه و ژن‌های پدر و مادر در شخصیت و سلامت جنین، مورد مهم دیگری نیز در سلامت جسمی و روانی کودک مؤثر است و آن رحم مادر می‌باشد که اولین محیط پرورش کودک است و یقیناً این محیط نیز در تکوین شخصیت آینده کودک، نقش مهمی دارد و نقطه تلاقی عامل محیط و وراثت است (۵۲)؛ بنابراین در صورتی که خطری سلامت جسم و روان جنین و مادر را تهدید نکند، جنین حق دارد در رحم مادر رشد کرده و زندگی مطلوبی داشته باشد؛ لذا برای تأمین این حق در مرحله جنینی وظایفی بر عهده والدین جنین به‌ویژه مادر، نهاده شده است (۵۳). حق لانه‌گزینی جنین در رحم مادر، به‌عنوان یک حق غیر مالی است؛ زیرا دوران بارداری مرحله‌ای حساس است و کوچک‌ترین غفلت و سهل‌انگاری می‌تواند عواقب جبران‌ناپذیری را برای جنین در پی داشته باشد. در تعابیر دینی نیز از این دوره به‌عنوان مرحله‌ای که سعادت و شقاوت کودک در آن رقم می‌خورد، یاد شده است همان‌طور که پیامبر (ص) فرموده‌اند: «فان الشقی من شقی فی بطن امه و السعید من سعد فی بطن امه و ...»، «بدبخت کسی است که در رحم مادر گرفتار شقاوت شود و خوشبخت کسی است که در شکم مادر سعادت یافته است» (۵۲). بنابراین در صورتی که حق سلامت جنین در رحم مادر تأمین شود اصل بر آن است که جنین در رحم مادر رشد کند؛ زیرا کسی جز مادر نمی‌تواند مهر مادری را برای فرزندش تأمین کند و عدم احقاق حق غیر مالی لانه‌گزینی در رحم برای ذی‌حق یعنی جنین، متضمن نوعی ضرر محسوب می‌شود که خلاف قاعده فقهی «لا ضرر و لا ضرار فی الاسلام» خواهد بود.

۳-۱۰-۲. دلایل منطقی استفاده از رحم جایگزین: دلایل

منطقی استفاده از رحم جایگزین عبارتند از:

باید محل مناسب لانه‌گزینی جنین تعیین شود و باید به حقوق جنین مانند حق حیات، حق سلامت جسمی و روانی به‌عنوان یک حق غیر مالی و مصلحت جنین توجه شود.

۳. طبق اشارات قرآنی باید رحم، قرارگاهی استوار باشد و مکانت برای حفظ جنین را داشته باشد؛ بنابراین اگر لانه‌گزینی در رحم مادر موجب ضرر و خطر برای مادر و یا جنین نباشد با توجه به حق اختصاص ویژه مادر و تأثیرات روحی و روانی محبت مادری، لانه‌گزینی جنین در رحم مادر (صاحب تخمک) نسبت به دیگران برتری دارد.

۴. در دوران امر بین انتخاب رحم مادر و زنان دیگر، رحم مادر ترجیح پیدا می‌کند؛ اما در صورتی که لانه‌گزینی در رحم مادر موجب ضرر و خطر برای جنین یا مادر شود، با تمسک به قاعده نفی ضرر و نفی عسر و حرج، لانه‌گزینی باید در رحمی انجام پذیرد که حقوق فوق (حیات، سلامت و غیره) را تأمین نموده و قرارگاهی استوار باشد.

مشارکت نویسندگان

نویسندگان نسخه نهایی را مطالعه و تأیید نموده و مسئولیت پاسخگویی در قبال پژوهش را پذیرفته‌اند.

تضاد منافع

هیچ‌گونه تضاد منافع وجود ندارد.

تقدیر و تشکر

ابراز نشده است.

تأمین مالی

نویسندگان اظهار می‌نمایند که هیچ‌گونه حمایت مالی برای تحقیق، تألیف و انتشار این مقاله دریافت نکرده‌اند.

ملاحظات اخلاقی

در پژوهش حاضر جنبه‌های اخلاقی مطالعه کتابخانه‌ای شامل اصالت متون، صداقت و امانتداری رعایت شده است.

شغلی جدی برای جلوگیری از بارداری و حفظ موقعیت شغلی. (ب) میل به حفظ تناسب اندام و زیبایی یا فرار از زحمتهای بارداری و وضع حمل و نداشتن حوصله و صبر. (ج) سبک زندگی یا میل به آسودگی و راحتی. (د) وجود مشغله اجتماعی سنگین برای زن که ترجیح می‌دهد، زن دیگری بارداری فرزند او را بر عهده گیرد (۱۱، ۵۵). بنابراین در موارد فوق دلیل منطقی و شرعی و اخلاقی برای اجرا دیده نمی‌شود.

۴-۱۰-۳. اشاره قرآنی به خلقت انسان در رحم مادر

(صاحب تخمک): مؤید مطالب فوق در زمان اختلاف بین والدین در لانه‌گزینی جنین و رفع اختلاف، دو آیه از قرآن کریم است که مورد تبیین قرار خواهند گرفت. همچنین آیه ۶ سوره مبارکه زمر می‌فرماید: «يَخْلُقُكُمْ فِي بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ خَلْقًا مِنْ بَعْدِ خَلْقٍ فِي ظُلُمَاتٍ ثَلَاثٍ»؛ «شما را در شکم‌های مادرانتان آفرینشی پس از آفرینشی دیگر در میان تاریکی‌های سه‌گانه (شکم و رحم و مشیمه) به وجود آورد». این آیه شاهد این مدعا است که واژه مادر در این آیه، محل به وجود آمدن کودک را رحم مادر می‌داند (۱۱، ۲۸). مستفاد موضوع این‌که رحم مادر برای لانه‌گزینی جنین در اولویت است.

۴. نتیجه‌گیری

جنین فریز شده که برای حفظ باروری افراد انجام می‌شود، موجب طرح مسائل و چالش‌هایی به‌ویژه برای صاحبان آن و یا صاحب در قید حیات با وراثت صاحب فوت‌شده می‌شود. از جمله اینکه اگر والدین در زمان فریز، توافقی در ارتباط با محل لانه‌گزینی نداشته باشند و بعد از فریز جنین در این موارد دچار اختلاف شوند. برای تصمیم‌گیری در موارد اختلاف جهت محل لانه‌گزینی این نتایج حاصل شد:

۱. هر دوی صاحبان (صاحب اسپرم و صاحب تخمک) نطفه یا جنین فریز شده به‌طور اشتراکی صاحب اختیار جنین هستند.
۲. با توجه به بررسی نظرات راجع به نوع رابطه صاحبان با جنین فریز شده مشخص شد که رابطه سلطه و تصرف امانی و حق اختصاص بین صاحبان و جنین وجود دارد. با توجه به صاحب اختیار بودن هر دو و رابطه سلطه امانی و اختصاص

References

- Noor Ahmadi, A, Tolaei A, Mahdavi Keni S. "Laboratory Embryo Without a Owner from the Perspective of Imami Jurisprudence". Imam Sadiq University (AS). 2019(1398). 48 & 57 & 92. [In Persian]
- Mahmoudian N, Ayati SMR, Abbasi M. "Jurisprudence-legal relationship of gamete freezing applicants with frozen gametes available in freezing banks". Journal of Jurisprudential Principles of Islamic Law. 2017(1396). 20. [In Persian]
- Raji S, Haeri M, Rahmani Manshadi H. "The legal relationship of the owners of frozen embryos with it". Scientific Research Journal of Medical Jurisprudence. 2016(1394). 30 & 31. [In Persian]
- Taqavi N, Omani Samani R, Asdinejad SM. "investigation of the nature of frozen embryos from the point of view of jurisprudence, ethics and law". Quarterly Journal of Medical Jurisprudence. 2015(1394). 26-27: 39-66. [In Persian]
- Taqavi N, Omani Samani R, Asdinejad SM. "Review of the criticisms on the embryo freezing contract and its legal nature explanation". Iranian Journal of Forensic Medicine. 2015(1394). 22(4): 299-314. [In Persian]
- Abbasi M, Parsa E. "Legal status of frozen embryos". Medical Law Quarterly. 2015(1394). 36:37-54 [In Persian]
- Raji, SH. "Embryo freezing from the perspective of Imamiyya jurisprudence and Iranian law". Thesis of Master of Theology and Islamic Studies - Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Yazd University. 2015(1393). 1-36. [In Persian]
- Şāhib Ibn 'Ibād, I. al-Muḥīṭ fī al-Lughat. Beirut: 'Ālam al-Kitāb. 1993(1414). 409. [In Arabic]
- Rāghib Işfahānī, Ḥ. Mufradāt Alfāz al-Qur'ān. Lebanon: Dār al-'Ālam. 1992(1412). 204&284. [In Arabic].
- Ibn Manzūr, M. Lisān al- 'Arab. Beirut: Dār al-Şādir. 1994 (1414). 93&492&579&24&25& 109&413. [In Arabic]
- Bāqirī, T. Raḥim Jāyguzīn Dar Darmān Nābārwarī Az Dīdgāh Pizishkī, Fiqhī Wa Ḥuqūqī. Tehran: Javadane. 2013(1391). 7& 8& 26& 25& 33-35& 38& 54. [In Persian]
- Nāyibzādih, A. Barrisī Ḥuqūqī Rawishhāyi Jadīd Tulīd Mithl Maşnū'ī. Tehran: Majd. 2000(1380). 9&28&277. [In Persian]
- Mu'īn, M. Farhang Mu'īn. Tehran: Adnā. 2002(1381). 200 & 605. [In Persian]
- Whittingham, D.G. "Survival of mouse embryos after freezing and thawing". Nature. 1971(1349). 223(5315): 125 – 126. [In English]
- Fayyūmī, A. al-Miṣbāḥ al-Munīr Fī Gharīb al-Sharḥ al-Kabīr. Np: Dār al-Rādī. 1981(1402). 2:683. [In Arabic]
- Ṭurayḥī, F. Majma' al-Baḥrayn. Tehran: Maktabat al-Murtaḍawīyyat. 1995(1416). 167. [In Arabic]
- Juharī, I. al-Şiḥāḥ Tāj al-Lughat Wa Şiḥāḥ al-'Arabīyyat. 4th ed. Beirut: Dār al-'Ilm lil-Malā'in. 1987(1407). 1037. [In Arabic]
- Ibn Fāris, A. Mu'jam Maqā'īs al-Lughat. Qum: al-Nashr al-Islāmī al-Tābi'at li-Jimā'at al-Mudarrisīn Fī Ḥuzat 'Ilmīyyat Qum. Nd. 152. [In Arabic]
- Khoei, AQ. Miṣbāḥ al-Fiḳāhat (Mu'āmilāt). Edited by: Muhammad Ali Tawhidi. Qum: Maktabat al-Dāwarī. 1999 (1420). 235. [In Arabic]
- Rajaei, F. "Jurisprudential examination of the right of appropriation". Journal of Islamic Law. 2013(1391). 39:141-165. [In Persian]
- Muḥaqqiq Ḥillī, J. al-Sharā'i' al-Islām Fī Masā'il al-Ḥalāl Wa al-Ḥarām. Trans: Hosseini Shirazi, SS. 2nd ed. Tehran: Istiqlāl. 1988 (1409). 134. [In Arabic]
- Ḥillī, Ḥ. Qawā'id al-Aḥkām Fī Ma'rifat al-Ḥalāl Wa al-Ḥarām. Qum: al-Nashr al-Islāmī al-Tābi'at li-Jimā'at al-Mudarrisīn Fī Ḥuzat 'Ilmīyyat Qum. 1993 (1413). 345. [In Arabic]
- Ja'farī Langirūdī, MJ. Ḥuqūq Mālikīyyat. Tehran: Ganj Dānish. 1994(1373). 103. [In persian]

24. Sharma A, Kumar P. "Understanding implantation window, a crucial phenomenon". *Hum Reprod Sci*. 2012(1391). 5(1):2-6. [In English]
25. Mahmoudzadeh Azbari, MJ. "Jurisprudential-legal examination of the right to life of the fetus". *Payam Noor University*. 2009(1388). 15 & 16. [In Persian].
26. Mehrgan, A. "Abortion and human rights in the mirror of international law". *Fertility and Infertility Quarterly*. 2014(1393). 4(6):410-440 [In Persian].
27. Jawādī Āmulī, 'A. *Falsafih Huqūq Bashār*. Qum: Isrā. 1999(1377). 176. [In Persian]
28. 'Allāmiḥ Ṭabāṭabāyī, SM. *Tarjumih Tafsīr al-Mīzān*. Qum: Daftar Intishārāt Islāmī. 2001(1380). 316& 194& 32& 24& 363. [In Persian].
29. Mu'min, M. *Kalimāt al-Sadīdat*. Qum: Nashr Islāmī. 1995(1415). 98 & 99. [In Arabic]
30. Sublett MF. "Frozen Embryos: What Are They and How Should the Law Treat Them". *Law Journals*. 1990(1368). 38(4):585-616. [In English]
31. Khamenei, S'A. 1382. *Ajwabat al-'Istiftā'āt*. Tehran: Hudā. 1275. [In Persian]
32. 'Umīd, H. *Ihdāyi Janīn Dar Qawānīn Irān*. Tehran: Mīzān websit. Available from: <http://lawadl-hami.blogfa.com/post/285>
33. Hatmi, I. "The situation of the frozen fetus in the rights of the subject and the point of view of the jurists." *Judicial Law Journal*. 2017(1395). 129:21-30. [In Persian]
34. Petralia, S. "Resolving Dispute over Excess Embryo through the Confines of Property and Contract law". *Journal of Law and Health*. 2002 (1381). (1):103-136. [In English]
35. Taqavi, N. "Contract of Embryo and Gamete Freezing and Its Effects". Master's Thesis of Private Law, Gilan University. 2014(1392).35. [In Persian]
36. Ṭabāṭabāyī, SM. *al-Mīzān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Qum: A'lamī. 1984(1405). 121. [In Arabic]
37. Rosendorf, David L. "Homelessness and the uses of theory: An Analysis of Economic and Personality Theories of property in the content of voting Rights and sauattingRight". *University of Miami Law Review*. [In English]
38. Taqavi N, Asadinejad M, Omani Samani R, Rostami A. Determining the type of relationship between laboratory embryos and couples and determining their legal guardian." *Journal of Women, Obstetrics and Fertility*. 2016(1394). 151:20-30. [In Persian]
39. Makārim Shīrāzī, N. *Tafsīr Nimūnih*. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmīyyat. 1992 (1371). 140 & 142. [In Persian]
40. A collection of authors. *Rawishhāyi Nuwīn Tulīd Mithl Insān Az Dīdgāh Fiqh Wa Huqūq*. Tehran: Samt. 2002(1380). 136 & 147-175. [In Persian]
41. Nazali M, Aiti SMR, Abbasi M. "Legal-legal relationship of gamete freezing applicants with frozen gametes available in freezing banks." *Journal of Jurisprudential Principles of Islamic Law*. 2016(1395). 20. [In Persian].
42. Jawādī Āmulī, 'A. *Ḥaq Wa Taklīf Dar Islām*. Qum: Isrā. 2007(1385). 96. [In Persian]
43. Bejnvardi SM, Kazemi Afshar H. "Treatment of body parts in Iranian law with an approach to Imam Khomeini's jurisprudential opinions". *Matin Research Journal*. 2016(1395). 38:37-52. [In Persian].
44. Shirovi, M. "The need to preserve the biological dignity of the embryo in the laboratory in the light of bioethical documents". *Journal of Medical Ethics*. 2019(1397). 11:135-167. [In Persian]
45. Najaf ī, M. *Jawāhir al-Kalām*. Beirut: Dār Ihyā' al-Turāth al-'Arabī. 1983(1404). 386. [In Arabic]
46. Lārī, SA. *Ta'liqat 'Alā al-Makāsib*. Qum: al-Ma'ārif Islāmī. 1997(1418). 83&84. [In Arabic]
47. Qanadi, N. "The rights of children born from artificial insemination". *Tabriz University*. 2018(1397). 124. [In Persian]

48. Fiyḍ Allāhī, N. Ihdāyi Janīn Wa Dīgar Rawishhāyi Bārwarī Kumakī Dar Ḥuqūq Irān. 2009(1389). 169 [In Persian]
49. Ṭabarsī, Ḥ. Mustadrak al-Wasā'il. Beirut: Āl al-Bayt. 1987(1408). 389. [In Arabic]
50. Khomeini, R. Makāsib al-Muḥarramat. Qum: Nashr Wa Tanzīm Āthār Imām Khomeini. 1994 (1415). 42&242. [In Arabic]
51. A collection of authors. Siqṭ Janīn. Tehran: Samt. 2010(1388). 320-327. [In Persian]
52. Waḏīrī, M. Ḥuqūq Mutiqābil Kūdak Wa Walī Dar Islām. Tehran: Amīr Kabīr. 2004(1384). 70& 83-84. [In Persian]
53. Faramarizi Razini, Fatemeh. 2015. "Comparative study of the rights of laboratory embryos in selected Islamic and Western countries". Doctoral thesis of law, Urmia University. 2015(1393). 63. [In Persian]
54. Farrokhi, M. "Legal and religious relationship of the child with the owners of the fetus". University of Tehran. 2001(1380). 8 & 9. [In Persian]
55. Maḥalātī, SH. Barrisī Khala'hāyi Qānūnī Ḥuqūq Kūdak. Np. Shurā Farhangī Ijtimā'ī Zanān wa Khaniwādih. 2005(1384). 23. [In Persian].